

- 4 Бес ғасыр жырлайды. — Көп томдық. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1984. — 248 б.
- 5 *Исмаилов Е.* Ақындар. — Алматы: ҚМКӘБ, 1956. — 76-б.
- 6 *Радлов В.* Алтын сандық. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 94 б.
- 7 Ел аузынан: Шешендік сөздер. — Алматы: Жазушы, 1989. — 263-б.
- 8 Қазақ эпосы. — Алматы: ҚМКӘБ, 1953. — 628 б.

К.А.Толеубаева, Н.М.Абдуова

Взаимосвязи формы и содержания в произведениях казахских народных поэтов

Художественное произведение — это целостность, своеобразный мир, в котором сплетены и взаимосвязаны между собой все требования к художественному творчеству. В данной статье рассматривается вопрос о взаимосвязи формы и содержания в произведениях казахских народных поэтов в зарубежных странах. В результате исследования определено место данных художественных произведений в казахской литературе в целом. Вместе с тем вопросы содержания и формы произведений казахских народных акынов рассмотрены авторами с точки зрения современных особенностей.

A work of art is an integrity, a peculiar world in which all claims to artistic creativity are intertwined and interrelated. This article explores the relationship of form and content in works of Kazakh folk poets in foreign countries. The study defined the place of these works of art in Kazakh literature in general. At the same time the questions of form and meaning of works of Kazakh akyns are analyzed from the point of modern features.

ӘОЖ 82

С.Ысқақұлы

Іле педагогикалық институты, ҚХР

Шылбының шығармашылық шырайы

Мақала авторы ақын Шылбы Көмекұлының қаламгерлік шеберлігі мен ұлт әдебиетіндегі орнын анықтау мақсатында оның ғұмырнамасына тоқталды, өлеңдерінің жанрлық сипаты мен құрылысын талдады. Қытайдағы қазақ поэзиясында өзіндік орны бар озық ойлы ақын поэзиясының ерекшелігін автор нақты мысалдар негізінде әдеби-теориялық талдаулар арқылы дәлелдеді. Ақын жырларындағы сыншыл реализмнің белгілеріне тоқтала келе, замана шындығын жырлаудағы өзіндік сипаттарын айқындап берген.

Кілтті сөздер: Қытайдағы қазақ әдебиеті, ағартушылық идея, халықтың санасы, оқу-ағарту, поэзиялық шығармалар, мәдениет төңкерісі, мерзімді басылымдар, отты жырлар, әлеуметтік кекесін, ащы шындық, афористік сарын.

Қытайдағы қазақ әдебиетінде ағартушылық идеяны өзінше дамытқан, халықтың санасын оятуға белсенді де өшпес үлес қосқан өз дәуірінің озық ойлы, өрелі ақындарының бірі — Шылбы Көмекұлы 1860 жылы қазіргі Шыңжаң Бұратала облысының Қосемшек деген жерінде туған. 1936 жылы Іле аймағы Күнес ауданында дүниеден өткен. Әкесі Көмек шала сауатты болғанымен, ауыл-аймаққа инабатты, көзі ашық, сөзі өтімді адам болған. Нағашы атасы Жансейіт өз кезінде Семей қаласынан төрт жыл оқып келген оқымысты, мәдениет пен оқуға жаны құмар кісі екен. Зиялы әкенің баулуында Шылбының шешесі Дина мағлұматты, өнегелі болып өскен. Бала тәрбиесіне құнтты, көзқарақты ана Шылбыны өзі алғаш хат танытып, сауатын ашады. Шылбы жеті жастан он жасқа дейін ауыл медресесінде оқыған соң, нағашы атасы Жансейіт өз ауылында ашқан мектебінде төрт жыл оқытады. Сөйтіп, ауылда жеті жылдай оқыған Шылбы біршама жақсы діни және пәни білім алады.

«Шылбы өзінің тума зеректігі, еңбекқорлығының арқасында, есейе келе басқалардан теміршілік, зергерлік өнерді де тез үйреніп алады. Сонымен ол сол кездегі Іле аймағының саяси орталығы болған Күре қалашығынан дүкен ашып, ұсталық және зергерлік кәсібімен шұғылданады. Дарынды жас

жұмыс істей жүріп қытай, манжур және ұйғыр тілдерін де жақсы игереді. Қоғамдық-саяси өмірге де араласып, ауылдан қалаға арыз-шағым айтып келген қазақтардың талап-тілектерін Іле әкімшілігіндегі Манжур, Қытай басшыларына жеткізуге көмектесіп, ауылдағы халықтың жоғын жоқтайды, тіпті әділдік жолында білек сыбанып, күрес жасауға кіріседі. Ол өзінің саяси қағылездігі мен шешендігіне сүйеніп, талай дау-дамайда жеңіске жетіп, халыққа танылады. Солайша ол оқу-ағарту арқылы халқының білімін көтеру керек болып отырғандығын сезініп, өзі қаладан ауылға барып өз қаражатымен медресе, мектеп салдырып, оқу-ағартумен айналысады. Сондай-ақ ол өзі ел аралап жүріп, халықты балаларын медресе, мешіттерге беріп оқытуды насихаттайды» [1].

Шылбы 1919 жылы Құлжа ауданы Шолақай ауылынан медресе-мектеп салдырып, ауыл балаларын оқыта бастағанда, оның ағартушылық іс-әрекетін жақтырмаған, бір жағы бұрыннан оған өшігіп, тісін басып жүрген жергілікті мәнсаптылардың бірі Шылбыға нахақ жала жауып, Күредегі ұлыққа астыртын шағым жолдайды. Бұған иланған Күре әкімшілігі дереу қол жіберіп, мектепті бұздырып тастайды, әрі жерін тартып алады. Сонда ақын Шылбы:

*Мешіт, мектеп қираттың сарайымды,
Жаратқан көтерсе екен талайымды.
Қан құмар — қара ниет қарақшылар,
Құдайым өзі берсін сазайыңды, —*

деп өзінің қасірет кегін бейнелейді. Осыдан соң Шылбы Күре ұлығына арызданып барады. Халық наразылығынан қорыққан ұлық бұл жерді қайтарып беру жайлы бұйрық шығарады. Сонымен Шылбы қайтадан мектеп салдырады. Бұл туралы:

*Зұлымдар мәдениетті қаламадың,
Қалың шерік ауылымды қамаладың.
Мешіт, мектеп, үй-жайды құлатқанда,
Еп болды деп кей зұлым табаладың.
Қапалық-ыза кернеп жүрегімді,
Арыз айтып ұлыққа және бардым.
Бұйрық алып қайтадан келгенімде,
Табашылар жер үшін жағаладың [2], —*

дейді. Сөйтіп ол өзінің ағартушылық үгіт-насихатын және бала оқытып, білім беру жұмысын одан әрі жалғастырады.

Шылбы Көмеқұлы көрнекті ағартушы әрі діндар абыз болумен бірге, ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы Қытайдағы қазақ поэзиясынан өзіндік орын алатын өресі биік, озық ойлы ақын болған. Өзінің саналы ғұмырында жазған поэзиялық шығармалары көп болған. Алайда оның бірталайы Қытайдағы аты-шулы мәдениет төңкерісі кезінде жоғалып кетті. Халық арасында таралып жүргендерінің жиналып, реттелгені де шамалы. Ақынның 1895 жылдан бері жазған шығармаларының бір бөлімі ғана Шынжаңдағы мерзімді басылымдарда жарияланды.

Шылбы Көмеқұлының «Талап», «Жігіттік», «Жұрттан озған ғалымдар», «Қыз туралы», «Әйелдер жөнінде», «Шал туралы», «Кемпір туралы», «Алдамшы туралы», «Жас туралы», «Өлеңнің сыны», «Өмір сыры», «Жаз», «Ей, жаранлар», «Ғашықтарға», «Мал бітсе, ақымақ адам сөз білмейді», «Оразәліге», «Әсетті жоқтауы» атты өлең-толғаулары мен «Нәсихат» атты дастаны және басқа да туындылары бізге жетті. Шылбының әлі де қолға түспей отырған «Әтікей-Нұржекей», «Қызыл гүл», «Мәймұна», «Кәржан досым», «Қиямет ахуалы», «Хұңшы хан» қатарлы қисса-дастандары болған [3; 114]. Ақын Шылбының өмірі мен қоғамдық қызметі және шығармалары жөнінде бүгінге дейін бірді-екілі мақала жазылғаны болмаса, кемелдірек зерттеу жарық көрмеді.

Ақын жасампаздығының мазмұн айдыны біршама кең. Бастыларын айтар болсақ, қоғамдағы кертартпа әпербақандарды, олардың озбырлықтарын, надандықты, тоғышарлықты, теңсіздікті әшкерелеп, адамгершілікті, ізгілікті, талаптылық, еңбекшілдік, өнер-білім, тағы басқа жақсы қасиеттерді дәріптейді. Сондай-ақ шығармаларында ислам дінінің ереже-қағидалары, тағдырдың үкімі сияқтылар да қамтылып жатады.

Шылбы өлеңдерінде де көбінесе ағартушылық идея, ғақлиялық сарын басым болып, ақыл-кеңес, өмірдің қорытындысы арқау етіледі.

Шылбы жасаған дәуір теңсіз қоғамның тегеуріні мен езгісі асқындап тұрған, халық тұрмысы нашарлаған, қараңғылық пен надандық, теңсіздік, әділетсіздік жайлаған заман еді. Паракорлық, жемқорлық, ауыр алман-салық салдарынан жоғары үкіметке арқа сүйеген жергілікті паракор мәнсаптылар мен күн қақты қарашалар ортасында үнемі қайшылық-қақтығыстар туылып тұратын.

Мұндайда ақын халық жағында болып, олардың мұңын мұндап, сөзін сөйлейтін, туын көтеретін, талап-тілек арыз-армандарын Күре әкімшілігіне жеткізетін. Жергілікті әкімдердің әділетсіздігін, сұрқиялығын, ашкөздігін айыптап, поэзиялық уытты тілімен түйрейтін. Шылбы ұлықтан және оның орда мансаптыларынан именууді білмеген, отты жырларымен азулыларға арқасын алдырмаған өр мінезді, өжет ақын болған.

Орталықтағы шенділер мен жергілікті болыстарды қойға шапқан, жылмаңдап жемтік іздеген қорқау қасқыр мен итке теңейді.

*Қасқыр келіп жемекке қойға шабар,
Қотан ит те қасқырмен бірге талар.
Қасқырменен бірлесіп қойды жесіп,
Ертең бірдей сақ ит боп қала берер.
...Мұртын майлап, жылмаңдап, жемтік іздеп,
Қорқау қасқыр, қотан ит, эне, солар [3].*

Әлеуметтік кекесін, мысқыл басым осы жолдарда момын шаруаны тонаған озбырлардың сиқын ащы, уытты тілмен әжуалайды.

Ауылдағы атқа мінерлер мансап алар шағында Күре ұлығына қолда барын аямай пара беріп жағынатын. Жоғары өкімет те оларды бір-бірімен бәсекелестіру, қырқыстыру арқылы өз мақсаттарына жетіп отыратын. Міне, мұндай ащы шындықты ақын жасырмай айтады:

*Әр руга бір-бір болыс сайлап алды,
Гоминдаңға көп пұлымен пайда қалды.
...Мәнсап талас, жер талас анық кірді,
Өтірікке шындай болып нанып кірді.
Бір пайда бір жағынан шыға ма деп,
Араға шын бүлікті салып кірді [4; 13].*

Ақынның бұл топтағы өлеңдері сын-сықаққа бейім. Мысалы, «Мысаға» деген өлеңінде:

*Ассалаумағалайкум, Мыса қазы,
Зәңгі болар адамның ақылы азы.
Малды беріп, Қытайдан мәнсап алып,
Елге тыным қоймасың қысы-жазы [4; 158], —*

деп өз мүддесі үшін барын жұмсап, елді басынған зердесіз зәңгінің кесірін келекелейді. Енді бірде байлығы қара басынан аспаған, қалың қауымға қайыры жоқ байларды да жерден алып жерге салады:

*Дүниесі көзіне ілінбей-ақ,
Қайырымсыз мал доңыздың түгіндей-ақ.
Бір тартқан домбыраның күйіндей боп,
Ол да кетер бір күні білінбей-ақ [5; 62].*

Өмірдегі белең алып отырған келеңсіздіктерге күйінген ақын жан айқайын білдіріп мұңын шағады.

*Ел үшін дүниеде тыным тұрмай,
Наданға әуре болдым ұқтыра алмай.
О, шіркін, жүрегіме бір дерт болды,
Болысқа кегім кетті күш қыла алмай.*

Көкірегінде сәулесі жоқ жандарға сөзін ұқтыра алмаған, жоғары жікке күш қыла алмаған кейбір сәтіне ашынып, қабырғасы қайысқан, елі үшін еміренген ақынның бұл өлеңі «Мыңмен жалғыз алысқан» ұлы Абайдың «Қайран сөзім қор болды, Тобықтының езіне» деген сөзін еске түсіреді.

Кемеңгер Абайша толғанған ақын халқының тамағы тойғанына мәз болып тырп етпей ұйқыда жатқанына жаны түршігеді.

*Тамағың тойғанына масаттанып,
Өттің ғой сорлы қазақ ұйқы басып [5; 57].*

Ақын мұнда: «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық Аздырар адам баласын», — деп дана Абай айтқандай, харакет қылмай, ойсыз, күйсіз жата берсе, надандық жайлап, өзге елдің шаңына да ілесе алмай, бәрінен құралақан қалып, өмірі өксумен өте береді. Сондықтан өзге дүниеге көз тігіп, серпілу, еңбек ету, өнер-ғылым иелеу, сонда ғана озық елдер санатына жете алады деп түйіндейді.

*Талап қыл өнерсізде үйрен кәсіп,
Өнерлі халықтармен араласып.
...Жаратқан дүниені нағыз еңбек,
Ол өзі байланысты ғылымменен [6; 236], —*

дейді. Сонау меңіреу заманда тұрып, ақын бүгінгі дәуірдің өресімен тыныстас ой тастайды. Әлеуметтік, экономикалық және білім мен мәдениет жағынан артта қалған қараңғы халықтың көзін тек ғылым өнер арқылы ғана ашуға болады деп пайымдаған ақын өзінің үлгілі ісімен де, жырымен де халықты білім иелеуге, оянуға, бас көтеруге насихаттайды:

*Бір қараңғы, бір жарық кезектеу бақ,
Әшкерә тең қылмаған күн мен түнді.
Дана менен наданның парқы сондай,
Ақылменен дана білер расымды, —*

деп даналық пен надандықты қараңғы мен жарыққа теңесе:

*Жақсыдан тәлім алып, талап қылса,
Талапты ер күннен күнге өрге өрлейді.
Жігіттер талабы жоқ ақымақ болар,
Өмірі өткен сайын төмендейді.
...Еңбек қылса жетеді ер мұратқа,
Еш адам еңбектенбей сауһар таппас.
Қайратты ерден құтылмас дәулет қашып,
Ерініп еш нәрседен көңіл тартпас, —*

деп талап қылып, ерінбей еңбектенсе ержігіт мұратына жететінін, дәулет тауып, тасы өрге домалайтынын, керісінше болғанда өмірден аласасын ала алмайтынын меззейді.

*Жігіттік дүниенің гүлі емес пе,
Жасиылық жанған отпен бір емес пе.
...Жарасар ержігітке еңбек етсе,
Не табар бекер жүріп өмір өтсе,
...Талап қыл, азаматтар жас күнінде,
Жақсылық тарапына қолың сермеп [5; 48–54], —*

дейді енді бірде. Жастық көктемді мағыналы өткізудің кілті де осы еңбек пен талап деп біледі.

Ақын жастарды арлы, ақылды, шыншыл, адал, кішіпейіл, көпшіл болуға үндейді. Мына өлеңнің бағдарламалық сипаты бар:

*Жетсе де төбең көкке асып кетпе,
Көрсен де таудай пәле жасып кетпе.
Егер де жігіт болсаң сегіз қырлы,
Шыншыл бол, шыдамды бол, сасып кетпе, —*

деп, шыншылдыққа, төзімділікке, адамгершілікке үндесе,

*Алдымен көпшіліктің қамын ойла,
Мас болып қызығыңа бекер тойма
Адал бол, кішіпейіл, арынды бол,
Қырт мақтан пайда бермес оны да ойла.
...Ойламай көз алдыны алысты көр,
Көргенде, кемшілікті, табысты көр.
Бөлгендік бірді екіге ең жақсы іс,
Ар-ұят, адамгершілік, намысты көр [6; 236–237], —*

деп, көз алдыны ғана ойламай, өмірге құштарлықпен келешекке үміт артып, сеніммен қарау керектігін дәріптейді.

Жастарға осылайша жол сілтеп, үлгі көрсеткен сарабал ақын бұл орайда есерсоқ, ессіз қырсықты жігіт пен есті, талапкер, елге үлгі боларлық жігітті салыстырады.

*Жігітте де жігіт бар,
Елге жайлы көрінген.
Әдеппен сөйлеп жауабы,
Кер маралдай керілген.
Қырсықты туған біреу бар,
Үйде отырып ерінген.
Қырсығына мас болып,
От басында керілген.
...Кей жігітке қарасаң,
Үйде отырып мақтанар.
«Пәленшені құртам» деп,
Шоқпар алып аттанар.*

*Кей жігітке қарасаң,
Өмірі өтер өсекпен.
Үй қыдырып жөнелер,
Тұра салып төсектен.*

*Кей жігітке қарасаң,
Сөзі жұмсақ жібектей.
Әркімге тиер пайдасы,
Сары мойын електей.
Күннен күнге жайнайды,
Ұсталмаған кездіктей.
Ағайынға жағымды,
Қолқа бауыр жүректтей
Болмайтұғын бозбала,
Олақтар шапқан күректтей.*

Ағайынға жағымды ер-азаматты мадақтап, ұсталмаған кездікке, қолқа бауыр жүрекке балайды. От басында гуілдеген, шаруаға қыры жоқ, қыртың бозбаланы олақтар шапқан күрекке ұқсатып, сын тезіне алады.

Шылбы Көмекұлының өлеңдерінің көбі афористік сарында келіп, образды ойға, философиялық толғамға құрылады. Жасампаздыққа да жауапкершілікпен қараған ақынның өлеңге қояр талап-өлшемі де бар. Мысалы, «Өлеңнің сынында»:

*Өлеңнің биік болсын өресі де,
Тең келсін сұлулығы денесі де.
Кетпесін айдалаға сөзің қаңғып,
Айнала мықты болсын төбесі де,
Өлеңнің аша білсін ойдың көзін,
Күмістей сымға тартқан болсын сөзің
Жел болмай жауырыны жоқ жер кептірген,
Сөзіңе дұрыс келсін өз мінезің.
Ой салсын ойсыздарға өлеңдерің,
Қатесін түзетіңдер, өрендерім.
Осындай нұсқа етіп жазып қойдым,
Өлеңмен жана ма деп өз еңбегім [2; 46–58], —*

дейді. Жалпы Шылбы Абай поэзиясымен жақсы таныс болған секілді. Ұлы Абайдан үлгі алған ақын Абайдың:

*Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы, —*

деген өлеңіне еліктеп, өлеңнің өрнегі мен өрісі туралы өзінің сындарлы пікірін пайымдайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мұқаметқанұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы. — Алматы: Қаз.Ақпарат, 2000. — 268 б.
- 2 Шылбы Көмекұлының өлеңдері // Мұра. — № 2. — Үрімжі, 1982. — 114 б.
- 3 Шылбыұлы Д. Әкем Шылбы жөнінде // Іле тарихи материалдары. — 4-кіт. — Құлжа, 1988. — 108–120-б.
- 4 Өлең-жырлар. — Құлжа: Іле газеті баспа заводы, 1990. — 198 б.
- 5 Ырыскелдиев Т. Шылбы Көмекұлы және оның шығармалары жөнінде // Шалғын. — № 1. — Үрімжі, 1983.
- 6 Әдебиет оқулығы (10-кл.). — Үрімжі: Шынжаң оқу-ағарту баспасы, 1983. — 236 б.

С.Искакулы

Творческие грани поэта Шылбы

В статье исследуется биография Шылбы Комекулы, поэтическое мастерство акына и его место в национальной казахской литературе, дается анализ жанровой и композиционной характеристики стихов. Автор статьи выявляет некоторые признаки критического реализма в творчестве акына и на основе литературоведческого анализа конкретных примеров подтверждает мысль о том, что творчество Шылбы Комекулы занимает особое место в казахской прозе Китая.

In article is investigated the biography of Kazakh akyn Shylby Komekuly, akyn's literary skill and its place in the national Kazakh literature. Also there is given the analysis of some questions such as the genre and composite characteristic of verses of akyn. The author of article reveals some attributes of critical realism in creativity of akyn and on the basis of the study of literature's analysis of concrete examples confirms an idea that Shylby Komekuly takes a special place in the Kazakh prose of China.

ӘОЖ 82.09 (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

«Мен өмірді жырлау үшін келгемін...»

Мұқағали Мақатаевтың туғанына 80 жыл толуына орай

Өткен ғасырдың кеменгер акыны Мұқағали Мақатаевтың өмірі мен шығармашылық қызметі зерттелген. Акын поэзиясындағы мәңгілік табиғат және адамзат өмірімен мәңгілік байланыс тақырыбы философиялық пафоста жырланатыны көрсетілген. Өз шығармаларында ол жоғары адами құндылыққа — адамгершілікке жасалған сатқындықты әшкерелейтіндігі жөнінде сөз қозғаған. Уақыт ырғағына дөп басып жырлай отырып, акын өз жан дүниесін, өз ойлары мен арман-мақсаттарын жырлағаны сөз болған. Жастардың болашағы жайлы жан тәнімен тебіренген акынның сөз саптаулары мен ойларының тәрбиелік маңызы зор екендігі дәріптелген. Акынның шығармашылық қызметін жалпылау негізінде оның қазіргі заманғы отандық поэзияның көрнекті өкілі екендігі жөнінде қорытынды жасалған. М.Мақатаевтың бірегей қайталанбас өлеңдері мен аудармаларын жаһанға таратуы арқылы акынды шет елдерге танымал ету қажеттігі алға тартылған.

Кілтті сөздер: қазақтың әйгілі акыны, қазақ поэзия әлемі, қазақтың ауыз әдебиеті, балалық бал дәурен, соғыс жылдары, жыр кітабы, дара дарын, жаһұт жырлар, ұлттық әдебиет, толысқан талант.

Кіріспе сөз

Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаев — қазақтың әйгілі акыны. Ол қазақ поэзия әлеміне шетсіз-шексіз кеңістік пен көз сүрінген биіктік әкелген акын. Құдіретті қарапайымдылықпен «күпі киген қазақтың қара өлеңін шекпен жауып, өзіне қайтарған» акын. Кәусар сезім мен тояттамас көңіл, шалқыған шаттық пен мұңға тұнған махаббат, буырқанған шабыт пен сабырға көнбес сағыныш сыйлаған акын.

Бүгін менің туған күнім.

Ой, бәле-ай!

Мына адамдар неге жатыр тойламай?!

Банкет жасап берер едім өзім-ақ,

Тәңірдің бір жарытпай-ақ қойғаны-ай, —

деген («Арыз жазып кетейін» [1; 123,124]) мәрт мінезді, өр кеуделі, от жүректі акын 1931 жылы ақпан айының 9-ы күні, Алматы облысы Нарынқол ауданының Қарасаз деген жерінде дүниеге келген. Жалғыз ұлы Сүлейменнен көрген алғашқы немересін әжесі Тиын бауырына салып, тәрбиелеп өсірген. Әжесі Сүйлемен ешкімнің ала жібін аттамаған момын кісі екен. Мінезімен ел-жұртына ұнап, шаруашылық басқарыпты. Ұлы Отан соғысы басталғанда, майданға аттанып, хабарсыз кетеді.